Madde ve Mananın Fethi

FETİH ve MEDENİYET

T.C. Eskişehir Valiliği Şehir ve Değer Araştırmaları Dergisi
Ekim 2021 - Yıl: 01 - Sayı: 04

ISSN: 2757-5306

Madde ve Mananın Fethi
FETİH ve MEDENİYET
T.C. Eskişehir Valiliği Şehir ve Değer Araştırmaları Dergisi
Ekim 2021 - Yıl: 01 - Sayı: 04

T.C. ESKİŞEHİR VALİLİĞİ ADINA SAHİBİ
Erol AYYILDIZ
Vali

DERGİ YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Mehmet KOCABIÇAKOĞLU
İl Basın ve Halkla İlişkiler Müdürü

BİLİM DANIŞMA KURULU
Prof. Dr. Osman KÖKSAL
Prof. Dr. Mehmet Erol ALTINSAPAN
Prof. Dr. Mehmet Mahur TULUM
Prof. Dr. Haşim ŞAHİN
Prof. Dr. Kemal YAKUT
Doç. Dr. Adem KOÇ
Dr. Öğretim Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR
Dr. Cezmi KARASU

YAYIN KURULU
Şennur AZADE
Ahmet URFALI
Adem YEŞİL
Burcu COŞGUN OVALI
Ali Samet KARAKOÇ
Ceyda ER

YOL SAYISI EDİTÖRLERİ
Prof. Dr. Kemal YAKUT
Burcu COŞGUN OVALI

DÜZENLEME ve KAPAK TASARIMI
Burcu COŞGUN OVALI

TASHİH
Şaduman BAL

İLETİŞİM
Eskişehir Valiliği, ozelkalem@eskisehir.gov.tr / Tel: 0 222 214 2771

BASKI
Sistem Ofset, Ankara

FOTOĞRAFLAR
Eskişehir Valiliği Arşivi, Eskişehir Muharip Hava Kuvveti Komutanlığı Arşivi

Yayınlanan yazıların sorumluluğu imza sahiplerine aittir. Yazara telif ücreti ödenmez.

YAYIN TÜRÜ: 3 Aylık Yerel Süreli Yayın ISSN: 2757-5306

Gönülleri Bağlayan YOLLARIN KESİŞTİĞİ ŞEHİR

Eskişehir; tarih boyunca sadece yolları değil, gönülleri de bağlayan bir fetih medeniyetinin ana yollarının kesişme noktasıdır. Günümüzde de bu yöndeki önemini artırarak sürdürmektedir. Bugün tarihî İpek Yolu'nun canlandırılarak Pekin'den Londra'ya kadar kesintisiz bir ticaret yolu oluşturulmasını hedefleyen "Bir Kuşak Bir Yol" projesinde kilit ülke konumundaki Türkiye'nin en önemli kavşaklarından biri Eskişehir'dir. Yine şehrimiz; enerjinin "İpek Yolu" olan dev proje TANAP'ın ana istasyonlarından biri durumundadır.

Medeniyetlere ev sahipliği yapmış Eskişehir, kara yolu bakımından stratejik öneminin yanı sıra 19. yüzyıldan itibaren demir yollarının kesiştiği önemli bir merkez konumundadır. 1892'de bu müessesenin şehrimize uğraması: Eskişehir kültür ve tarihinde, bir trenin herhangi bir şehre uğramasından daha derin izler bırakmıştır. Ecdadımızın en sıkıntılı döneminde dahi güçlü bir irade ve doğru bir proje ile neler yapabileceğini ve başarabileceğini gösterdiği, demirden kollarıyla uzandığı yolların şanlı tarihini doğru okumak; geleceğimizi, rotamızı doğru çizmemizde hepimize ışık tutacağı inancındayız.

Demir yolunda olduğu gibi havacılık sektöründe de Eskişehir; köklü bir geçmişe, engin bir tecrübeye ve önemli bir birikime sahiptir. Şehrimizin var olan bu potansiyellerinin geleceğe taşınmasında, bir seferberlik ruhuyla çalışmalarımız sürerken aynı zamanda demir yolu ve havacılık tarihimize, tarihî kara yollarından da numuneler ilave ederek Fetih ve Medeniyet dergimizde bir kapı aralamak istedik.

Türkiye Cumhuriyeti Devletimiz: Miras aldığı medeniyetimiz ışığında, tarihî sorumluluğunun bilinciyle bugün; gerek büyük kalkınma hamleleri ile gerekse nüfuz ve itibarı ile ebediyete akan zaman içinde 2053 ve 2071 hedeflerine lider bir duruş ve büyük bir özgüvenle ilerlemektedir. Türkiye'nin ilk ağır sanayi işletmesine ev sahipliği yapan Eskişehir'de, ecdadımızın eski bir rüyası olan gönülleri bağlamayı hakikat kılmak için, geçmişin mirasını her sektör ve alanda geleceğe taşımayı hedefliyor; fetih medeniyetinin mensupları olarak -Yunus misali- gönülleri fethetmek ve birbirine bağlamak için yeni yollar, yöntemler, çareler keşfetmeye kararlılıkla devam ediyoruz. Nitekim "ömür" adı verilen gönül yolculuğunda Bizim Yunus'un "*Dost'a gidenin yolu gönül içinden geçer*" dizesi; emek, sabır, sebat gerektirdiğine inandığımız çalışmalarımızın gayesini veciz bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu vesileyle yolların, şehirlerin, kıtaların bağlanarak ecdadımızın rüyasının hakikat kılınmasında başta Sayın Cumhurbaşkanımız Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere Fetih ve Medeniyet dergimize yazı ile katkı sağlayan Ulaştırma ve Altyapı Bakanımız Sayın Adil Karaismailoğlu'na ve bu yolda çalışan tüm devlet büyüklerimize şükranlarımı sunarım. Fetih ve Medeniyet'in yayınlanmasında emeği geçenlere; yazılarıyla katkı sunan tüm akademisyenlere, araştırmacılara teşekkürü borç bilir; derginin iyiliklere, güzelliklere kapı aralaması ümidiyle selam ve saygılar sunarım.

EROL AYYILDIZ
ESKİŞEHİR VALİSİ

İÇİNDEKİLER
EKİM 2021

06 "ÜLKEMİZİ 2023 HEDEFLERİNE ULAŞTIRMAK İÇİN VAR GÜCÜMÜZLE ÇALIŞIYORUZ"
ADİL KARAİSMAİLOĞLU

12 URAYSİM: YERLİ VE MİLLÎ ÜRETİM ANLAYIŞININ VİZYON PROJESİ
FUAT ERDAL

18 DEMİR YOLLARI VE ESKİŞEHİR
VAHDETTİN ENGİN

40 RAYLARIN ALTINDA KALAN MAKÛS TARİH: DEĞİŞEN ESKİŞEHİR
AYLA EFE

46 DEMİR YOLU KÜLTÜRÜ VE ESKİŞEHİR
CEZMİ KARASU

58 TÜRASAŞ DEVRİM ARABALARI MÜZESİ
EMİNE ASUHAN AKSAKAL

68 BİR ŞİMENDİFER DERGİSİ: DEMİRYOL
ASLIHAN AKSAKAL

SPORUN LOKOMOTİFİ: DEMİRSPOR 78
OSMAN BAHADIR CEMOĞLU

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE ESKİŞEHİR'DE HAVACILIK 82
KEMAL YAKUT

1'İNCİ HAVA FABRİKA BAKIM MÜDÜRLÜĞÜ 98
NİZAMETTİN ARSLAN

BİRİNCİ ESKİŞEHİR TAYYARESİ 104
ORHAN KÖKSAL

TÜRK TAYYARE CEMİYETİ VE HAVACILARIN KENTİ ESKİŞEHİR 112
MUSTAFA KILIÇ

ESKİŞEHİR HAVA HARP OKULUNUN AÇILIŞI VE BAŞBAKAN'IN BİR FOTOĞRAFI 122
ORHAN KÖKSAL

MUHARİP HAVA KUVVETİ KOMUTANLIĞININ TARİHÇESİ 130
ERDAL KORKMAZ

142 ESKİŞEHİR ŞEHİTLİĞİNDE YATAN, İSTİKLAL HARBİ'NE KATILAN HAVACILAR
NİZAMETTİN ARSLAN

150 KIBRIS'A BİR YILDIZ DÜŞTÜ: CENGİZ TOPEL
EMİN KURT

170 HAVACILIK TARİHİMİZE GÖSTERGE BİLİMİ AÇISINDAN BAKMAK
BURCU COŞGUN OVALI

180 İPEK YOLU TÜRKLERİN DE YOLCULUĞU
EKREM BORAZAN

190 ARKEOLOJİK VERİLER IŞIĞINDA ESKİŞEHİR'DEN (DORYLAION) GEÇEN ANTİK YOL GÜZERGÂHLARI
YUSUF POLAT

ROMA EGEMENLİĞİNDEN ORTA ÇAĞ'A ESKİŞEHİR (DORYLAION) VE ÇEVRESİNDEKİ YOL AĞLARI 200
ONUR SADIK KARAKUŞ

GÖÇ, FETİH VE YERLEŞİM YOLLARININ KESİŞTİĞİ EN STRATEJİK NOKTA: "SULTAN-ÖNÜ" 204
HAKAN YILMAZ

HAC YOLU GÜZERGAHINDA ESKİŞEHİR (XVII-XIX. YÜZYILLAR) 236
SELMA MANAZ

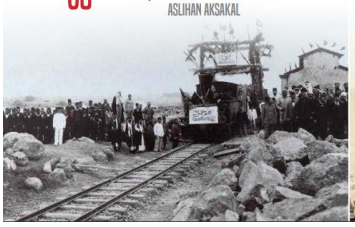

HAC YOLU GÜZERGÂHINDA ESKİŞEHİR (XVII-XIX. YÜZYILLAR)

SELMA MANAZ[1*]

Kaynaklarda Eskişehir'in güvenli bir yer olduğu ve yiyecek-içecek açısından zengin olduğu kaydedilmiştir. Şehrin akarsularından, kuyularından, hamamlarından, çevresinin yeşilliğinden, ekmeğinden ve güzel kavunlarından bahsedilmiştir. Eskişehir, yolcular ile hayvanlar için zengin su kaynakları ve yiyecekler sunan yer olarak gerek resmî belgelerde gerek seyyahların yazılarında iyi, güzel hatta cennetten bir köşe diye bahsedilerek övgüye layık bulunmuştur.

Giriş

Eskişehir'in Türk döneminde bir hac menzili olarak şimdiye kadar kapsamlı şekilde ele alınmamış olması nedeniyle, bu çalışmayla 17. yüzyıldan 19. yüzyıl ortasına kadar geçen sürede şehrin hac yolculuklarındaki yeri ve önemi anlatılmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmayla hacıların Eskişehir'de nasıl konakladıkları, şehre geldikleri dönemde şehrin genel görüntüsü, camisi, hanı, hamamı, ziyaret edilen türbeler, yiyecekler ve el sanatları hakkında bilgilere yer verilmiştir.

Hac yolculuğu sırasında güvenlik ve yiyecek-içecek en önemli sorunlar olmuştur. Hac yolculuğu sırasında hac kafilelerine ve surre alaylarına soygun amaçlı saldırılar yapıldığından, hacı adaylarının ve surrenin güvende olması için önlemler alındığı görülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde güvenlik için Şam kervanında yaklaşık 150 yeniçeri ve 100 sipahinin yer aldığı göz önüne alındığında hacı adayları ile birlikte büyük bir topluluğun yemeiçme ve barınması için konaklama alanlarında yeterli kaynakların bulunmasının önemi de artmıştır.

Kaynaklarda Eskişehir'in güvenli bir yer olduğu ve yiyecek-içecek açısından zengin olduğu kaydedilmiştir. Şehrin akarsularından, kuyularından, hamamlarından, çevresinin yeşilliğinden, ekmeğinden ve güzel kavunlarından bahsedilmiştir. Eskişehir, yolcular ile hayvanlar için zengin su kaynakları ve yiyecekler sunan yer olarak gerek resmi belgelerde gerek seyyahların yazılarında iyi, güzel hatta cennetten bir köşe diye bahsedilerek övgüye layık bulunmuştur.

Üsküdar Harem semtinin adını nasıl aldığına yönelik nakledilen görüşlerden biri de hac yolu ile ilgilidir. Hac kafilesi ve surre alayının hac yolculuğuna Üsküdar'dan başlaması nedeniyle buradaki Harem semtinin adını Harameyn (Medine ve Mekke)'e giden yolun başlangıç noktası olması sebebiyle Harem adını aldığı düşünülmüştür.

1- Osmanlı Devleti'nde Hac Yolu Güzergâhı

Osmanlı Devleti'nde Anadolu ve Rumeli'de yollar; genel olarak sağ kol, orta kol ve sol kol olmak üzere üç ana güzergâh ile bunlara bağlı tali yollardan meydana gelmiştir.[2]

Osmanlı Dönemi'nde "ulu yol" ya da "hâc yolu" olarak adlandırılan Anadolu'nun sağ kol yolu Üsküdar'dan[3] başlayıp Gebze-Dil İskelesi veya İznik üzerinden Yenişehir, Bozöyük- (Bozüyük), Eskişehir, Seyitgazi, Hüsrev Paşa Hanı, Akşehir, Ilgın, Konya, Karapınar, Ereğli, Adana ve sonrasında Antakya'ya ulaşılmıştır. Yol Antakya'dan sonra biri Halep'e, biri de Şam'a ulaştıktan sonra buradan da Hicaz ve Mısır'a ulaşan iki yola ayrılmıştır.[4]

Osmanlı Dönemi'nde "ulu yol" ya da "hâc yolu" olarak adlandırılan Anadolu'nun sağ kol yolu Üsküdar'dan başlayıp Gebze-Dil İskelesi veya İznik üzerinden Yenişehir, Bozöyük- (Bozüyük), Eskişehir, Seyitgazi, Hüsrev Paşa Hanı, Akşehir, Ilgın, Konya, Karapınar, Ereğli, Adana ve sonrasında Antakya'ya ulaşılmıştır. Yol Antakya'dan sonra biri Halep'e, biri de Şam'a ulaştıktan sonra buradan da Hicaz ve Mısır'a ulaşan iki yola ayrılmıştır.

1 Öğr. Gör. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü

2 A. L. Armağan (2000). XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı ve Menziller. Osmanlı Araştırmaları XX, İstanbul, s. 73.

3 Üsküdar Harem semtinin adını nasıl aldığına yönelik nakledilen görüşlerden biri de hac yolu ile ilgilidir. Hac kafilesi ve surre alayının hac yolculuğuna Üsküdar'dan başlaması nedeniyle buradaki Harem semtinin adını Harameyn (Medine ve Mekke)'e giden yolun başlangıç noktası olması sebebiyle Harem adını aldığı düşünülmüştür. Ancak bölgedeki arazi şartları Surre alayının buradan geçmesine uygun görünmemektedir. bk. K. Öztürk (2008). Üsküdar Harem Semtinin Tarihi Gelişimi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s. 9.

4 C. Çetin (2009). Anadolu'da Faaliyet Gösteren Menzilhaneler (1690-1750), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, s. 65.

Osmanlı Dönemi'nde askerî yollara ve hac yollarına diğer yollardan daha fazla önem verilmiştir. Bunlar Anadolu'da İstanbul'u Suriye, Mısır, Arabistan ve Irak'a bağlayan ana yollarla, İstanbul'u Doğu Anadolu, Kafkaslar ve İran'a bağlayan yollardır. İstanbul'u Anadolu'ya bağlayan ana arterlerden biri Eskişehir-Akşehir, diğeri Ilgın-Konya, bir diğeri ise Konya-Ereğli arası kavisli ve dolambaçlı olan bölgeleri kısaltan yerler olmuştur. Bu yol hattı aynı zamanda "Hac Yolu" olduğu için hayırseverler tarafından bakımına özen gösterilmiştir.[5]

Osmanlı Devleti'nde hac yolculuğuna halktan kişiler, amirler, memurlar, şair ve yazarlar, resmî veya özel kervanlara katılarak hacca gitmişlerdir.[6] Anadolu'nun sağ kol hattını takip ederek Medine ve Mekke'ye giden hacı adayları hacı olduktan sonra aynı yoldan geri dönmüşlerdir. Bu yolculuk ortalama 8-9 ay sürmüştür.[7]

Rumeli ve Anadolu'dan gelen hacı adayları devletin düzenlemesini yaptığı iki büyük kervandan birine katılarak yolculuk yapmışlardır. Çoğu hacı adayı kara yolu ile İstanbul-Şam-Mekke hac yolunu tercih etmiştir. Bazı hacı adayları da İstanbul-Kahire-Mekke hattında deniz yolculuğunun yer aldığı güzergâhı kullanmışlardır. İstanbul'dan deniz yolu ile hareket eden hacı adayları Sakız, İstankoy ve Rodos adaları üzerinden İskenderiye limanında inerek kara yoluyla Kahire'ye ulaşmış ve Mekke'ye giden hac kervanlarına katılmışlardır. [8]

5 M. Atalar (1991). Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 131.
6 S. Donuk (2019). Bursa Enarlı Zaviyesi Şeyhi Seyyid Mehmed Efendi ve Manzum Hac Menâzilnâmesi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 28 /1, s. 126.
7 İ. Sak ve C. Çetin (2005). XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 19 Konya, s. 213.
8 İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 200-201.

Kara yoluyla hacca giden kafilelerinin 18. yüzyıla kadar[9] İstanbul'dan Mekke güzergâhında izledikleri yol hattı: Üsküdar, Kartal, Gebze, Hersek, İznik, Söğüt, Eskişehir, Seyitgazi, Bolvadin, Akşehir Ilgın, Konya, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Ramazanoğlu Yaylası, Adana, Payas, Belen, Antakya, Hama, Humus, Kuteyfe, Şam, Müzeyrib, Ayn-ı Zerka, Eşmeler, Tebük, Birke-i Muazzama, Medâyin Sâlih, Ulâ Kalesi, Hediyye Eşmesi, Vâdiyü'l-Kurâ, Medine-i Münevvere, Bi'r-i Ali, Cüdeyde, Bedr-i Huneyn, Meymûne Ovası, Râbia Eşmesi Vâdi-yi Fâtıma sonrası Mekke'ye ulaşılmıştır.[10]

Karadan yapılan hac yolculuğu 19. yüzyılın ikinci yarısında Süveyş Kanalı (1869) açılmasından sonra deniz yoluyla da yapılabilmiştir.[11]

1863 yılında Payas yolunda Surre Alayı'na eşkiyaların saldırması sonucu Sadrazam Keçeci-zâde Fuad Paşa'nın teklifi ile hacılar ve Surre Alayı[12] deniz yoluyla gönderilmeye başlanmıştır.[13] Beşiktaş İskelesi'nden başlayan surre yolculuğu[14] Beyrut'a, oradan da Şam valisinin nezaretinde kara yoluyla Mekke'ye gönderilmiştir.[15]

II. Abdülhamid döneminde askerî nakliyatın yanı sıra hac yolculuğunu kolaylaştırmak amacıyla Hicaz demiryolu yaptırılmışsa da 1908'de

9 İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 200-201.
10 A. Özcan (1996) Hac Maddesi-Osmanlı Dönemi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara, C:14, s. 400.
11 S. A. Kahraman (2017). Haremeyn Hac-Mukaddes Yolculuk. (Editör: U. Ömeroğlu). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul, s. 43-45.
12 Z. Güneş Yağcı (2015). Hac ve Askeri Yol Üzerinde Bir Menzil: Adana Menzili, Çukurova Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 63.
13 Ş. T. Buzpınar (1996). "Surre Maddesi" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C:37, s. 568.
14 Ş. T. Buzpınar, (1996). A.g.k., s. 568.
15 Z. Güneş Yağcı (2015). Hac ve Askeri Yol Üzerinde Bir Menzil: Adana Menzili, Çukurova Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, s. 63.

Surre Alayı ve Gönderilen Hediyelerin Bulunduğu Surre Devesi (Kahraman, 2017).

Medine'ye ulaşan hattın daha sonra Mekke'ye ve oradan da Cidde'ye kadar uzatılması mümkün olmamıştır.[16]

2- Surre Alayları

Osmanlı Dönemi'nde Yıldırım Bayezid (1389-1402) Dönemi'nden itibaren hac yolculuklarına surre alayları da katılmıştır.[17] Surre, kelime olarak kese, akçe kesesi, para kesesi anlamındadır. Genel olarak içine değerli eşya ve para konan muhafazalara da surre denmiştir.[18] Hac döneminde Harameyn'e (Medine ve Mekke) gönderilen eşya ve hediyeler de surre adını almıştır.[19]

16 A. Özcan (1996). A.g.k., 400.
17 S. A. Kahraman. (2017). A.g.k., s. 43
18 S. A. Kahraman (2017). "Surre-i Hümâyûn, Haremeyn", Hac- Mukaddes Yolculuk. (Editör: U. Ömeroğlu). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul, s. 41.
19 Ş. T. Buzpınar (1996). "Surre Maddesi" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: 37, s. 567.

Osmanlı yol sisteminde Anadolu'nun Sağ Kolu olarak adlandırılan İstanbul-Şam-Mekke hattı hem hacılar hem de devletin düzenlediği surre alayları tarafından kullanılmıştır.[20] İstanbul-Şam-Mekke hattı üzerinden Osmanlı Dönemi'nde Medine ve Mekke'ye ilk surre Yıldırım Bayezid döneminde gönderildikten sonra[21] bu uygulamaya 1915 yılında son verilmiştir.[22]

Yıldırım Bayezid döneminden 1915 yılına kadar Osmanlı Devleti her yıl resmî olarak surre alayı göndermiş ve İstanbul-Şam-Mekke hattındaki yolun güvenliğini sağlamak için önlemler alınmıştır.[23]

20 İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 203-204.
21 S. A. Kahraman (2017). A.g.k., s. 43.
22 A. L. Armağan (2000). XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Menziller. Osmanlı Araştırmaları XX, İstanbul, s. 77.
23 .İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 202.

3- Güvenlik

İbn Battûta (1304-1368) seyahatnamesinde bazı Eskişehirli âlimlerden bahsetmiş; Eskişehir'den bahsetmemiş olsa da 14. yüzyılda Anadolu'daki yol güvenliği hakkında bilgi vermiştir. "Türklerin Yol Töresi, Hırsızlığın Cezası" başlığı altında *"Hacılar Hicaz yolunda nasıl seyahat ederlerse Türkler de bu bozkırda öyle yolculuk ediyorlar; sabah namazından sonra yola çıkıp kuşluk vaktinde konaklıyorlar. Öğleden sonra tekrar yola koyulup akşamüzeri istirahat veriyorlar. Bir menzile varıldığında at, deve ve öküzler arabalarından çözülerek otlamak için bırakılıyor. Sultan veya bir başkası; hiç kimse hayvanına yem yedirmez. Zira yeşil mera, sabah akşam hayvanlar için yem ve arpa yerine geçer. Böyle gür ota başka bir ülkede rastlanmaz. Bu yüzden bölgede pek çok yük hayvanı beslenmektedir. Şunu da belirtmek gerekiyor: Türklerin hırsızlıkla ilgili cezaları çok ağır. Hayvan sürüleri bekçisiz, çobansız otlayabilmekte. Yanında çalınmış bir hayvan bulunan, onu iade etmeye ve çalınan hayvanın türünden dokuz adet bulup sahibine vermeye mecburdur. Eğer bunu ödeyecek gücü yoksa çocukları alınır, çocuğu da yoksa koyun boğazlanır gibi öldürülür".*[24] açıklamalarıyla Anadolu'daki yolların güvenli ve yolcuların hayvanları için iyi bir besin kaynağı olduğu belirtilmiştir.

Anadolu'daki yollar diğer bölgelere göre her ne kadar güvenli olsa da hac kafilelerinde surrelerin ve tüccarların varlığı her zaman hırsızlara cazip gelmiş ve bu kervanlara saldırılar olmuştur.

24 Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tanci (2000). İbn Battûta seyahatnamesi I, (Çev: A. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, s. 466.

Osmanlı döneminde 16. yüzyıldan itibaren[25] (1512-1520, Yavuz Sultan Selim Dönemi'nden) itibaren Suriye ve Arabistan çöllerinden geçen hacıların güvenliğini sağlamak Osmanlı padişahlarının önemli görev ve sorumluluklarından biri olmuştur. Bu nedenle hac kervanlarına yeniçeri bölüğü veya tımarlı sipahi birliği eşlik etmiştir.[26]

Sultanlar Medine ve Mekke'nin hizmetkârı anlamında "Hâdimü'l-Harameyni'ş-şerifeyn" olarak hac yolculuğunda hacıları korumakla sorumlu olduğundan çöllerin sınırlı ölçüde denetlenebilmesi nedeniyle hac yolu üzerinde hacıların ihtiyaç ve güvenliklerini sağlamak için kervansaraylar, hanlar, kaleler yaptırılarak derbentler oluşturulmuştur. Bu derbentlere genellikle çevredeki köy veya kasaba halkı derbentçi tayin edilerek, bazen de asker veya konargöçerler istihdam edilerek yol güvenliği sağlanmıştır.[27]

Güvenlik için Mekke'ye giden hacı adaylarının geçtikleri bölgelerin idari amirleri de önlemler almıştır.[28] Surre alayı ve hac kafilesi İstanbul'dan hareket etmeden önce yol üzerinde bulunan yerleşim alanlarının yöneticilerine (vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, kadılar, mütesellimler, kethüda yerleri, yeniçeri serdarları ve şehir ile kasabalardaki ayanlara) fermanlar gönderilerek gerekli hazırlıkların yapılması istenmiş ve surre alayı ile hac kafilesinin hem konakladıkları menzillerde hem de yolculukları sırasında herhangi bir sorun yaşamadan Medine ve Mekke'ye ulaşmaları sağlanmıştır.[29]

25 M. Çolak (2003). Osmanlı İmparatorluğunun Hac Yollarının Güvenliği İçin Aldığı Önlemler (XX. yüzyıl başları), SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi S: 3, s. 88. Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'nde Şam kervanına yaklaşık 150 yeniçeri ve 100 sipahi refakat etmiş, gerektiğinde bu sayı arttırılmıştır. A. Özcan (1996). Hac Maddesi-Osmanlı Dönemi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara, C:14, s. 403.
26A. Özcan (1996). A.g.k., s. 403.
27 Armağan, A. L. (2000). A.g.k., s. 82.
28 İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 202.

17-18. yüzyıllarda hac kafilesinin güvenliği için "cerde" adıyla özel bir süvari birliğinden faydalanılmış, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise güvenlik hizmeti Şam'daki düzenli orduyla sağlanmıştır. Hac kervanının güvenliği için hac yolundaki bedevilere kafileye getirdikleri su ve yiyecekler için resmî ödemeler (surre) yapılmıştır fakat zamanında verilmeyen veya yetersiz kalan ödemeler bedevilerin kervana saldırmasına yol açmıştır.[30]

4- Hac Yolu Güzergâhında Eskişehir (XVII-XIX. Yüzyıllar)

Hac yolunda konaklama yapılan noktalar kaynaklarda menzil[31] adıyla tanımlanmıştır. Kaynaklarda 17. yüzyıl sonlarına kadar menzilleri işlevleri bakımından ayırt etmeye yarayacak terminoloji kullanılmamıştır. Farklı amaçlar için kullanılan menziller isim benzerliği nedeniyle tek bir menzil gibi algılanmaktadır. Oysa menziller; mekânları, organizasyonları, işleyişleri ve işlevleri bakımından askerî menziller, hac menzilleri, konaklama menzilleri ve menzil külliyeleri gibi farklılık göstermektedir.[32]

Osmanlı topraklarından her yıl Şam (Suriye) ve Kahire (Mısır) hac kervanları olmak üzere farklı güzergâhlardan iki hac ker-

29 İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 202.
30 Bedevilerin 1630, 1670 ve 1750'li yıllarındaki hac kervanlarına yaptıkları saldırılarda birçok hacı hayatını kaybetmiştir. A. Özcan (1996). A.g.k., s. 403.
31 Osmanlı menzil teşkilatından önce mevcut olan ulak hükmünün halka yük getirmesinden dolayı Kanuni Sultan Süleyman tarafından görevlendirilen Lütfi Paşa tarafından kurulmuştur. S. Donuk (2019). Bursa Enarlı Zaviyesi Şeyhi Seyyid Mehmed Efendi ve Manzum Hac Menâzilnâmesi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 28 /1, s. 126.
32 F. Büyükkarcı Yılmaz (2018). Osmanlı Hac Menzilnamelerinde Sosyal ve Maddi Kültüre Ait Unsurlar, Turkish Studies, C. 13/12, s. 88.

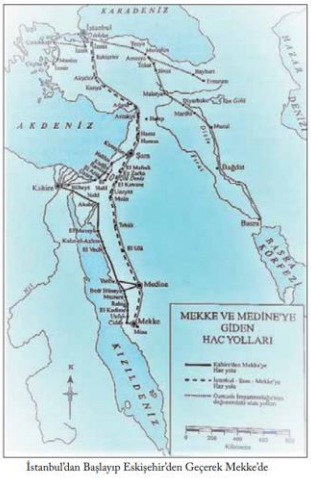

İstanbul'dan Başlayıp Eskişehir'den Geçerek Mekke'de Sona Eren Hac Yolu (Faroqhi, 1995).

Eskişehir'e gelen hac kafileleri ile ilgili çalışma konusu olan kaynaklar 17-19. yüzyıllar arasını kapsamakla birlikte 12. yüzyılda Anadolu'ya gelen el-Herevî'nin hac rehberinde Eskişehir'in yer alması şehrin Selçuklu döneminden itibaren hac yolunda bir menzil olarak Osmanlı Dönemi'nde de kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir.

El-Herevi Bizans ile sınır olan Eskişehir'in Selçuklu Dönemi'ndeki adını Sultan Veki olarak vermekte ve o dönemde günümüz çarşı bölgesinde yer alan hamamların bulunduğu yerlerin harap olduğunu, bu yıkıntıların altından şifalı sıcak suların akmaya devam ettiğini anlatmaktadır.

vanı Medine ve Mekke'ye ulaşmıştır. Uğrak noktaları arasında Eskişehir'in de olduğu hac yolu, Anadolu sağ kol güzergâhında yer alan ve Üsküdar'dan Şam'a uzanan yoldur. Bu kervan Şam'da diğer bölgelerden gelen hacı adayları ile birleşerek Medine ve Mekke'ye ulaşmıştır. Her yıl İstanbul'dan Hicaz'a gönderilen surre alayları da bu kara yolunu kullanmışlardır.[33]

Anadolu sağ kol yolu üzerinde İstanbul-Şam arasında 36-39, Şam-Mekke arasında ise 37 ile 40 civarında menzil yer almıştır.[34] Bu yolculukta hacı adayları her türlü ihtiyaçlarını kendileri karşılamakla yükümlü tutulmuşlardır. Kervana görevli olarak katılan asker ve memurların su ve yiyecek ihtiyaçları ise kamusal kaynaklardan sağlanmıştır.[35]

Osmanlı Dönemi'nde 18. yüzyıla kadar İstanbul-Eskişehir-Konya-Adana-Antakya-Haleb-Hama ve Şam üzerinden Medine ve Mekke'ye ulaşan İstanbul-Şam-Mekke kara yolu hac yolculuğu için kullanılmıştır.[36]

Hac yolculukları ile ilgili resmî belgelerin yanında hac yolculuğuna katılan seyyahlar da konaklanan veya sadece uğranan noktalar hakkında şehir veya kasabanın arazi yapısı (düz-engebeli-yeşillik vb.), cami, han, kervansaray, türbe, zaviye gibi mimari yapılar hakkında kısa bilgi vermişlerdir. Şayet ulaşılan bir bölgede türbe varsa hacı adayları bu türbeleri ziyaret ederek yollarına devam etmişlerdir.

Hac yolculuğuna katılan seyyahlar yoldaki uğrak noktaları hakkında bilgi verirken özellikle güvenlik, su ve yiyecekler konusunda da kısa bilgilere yer vermişlerdir.

Hac yolculukları sırasında en büyük zorluklardan birisi, su ve erzak temini olmuştur. Hacıların su ihtiyaçlarını sağlamak için Enderunlu iki sakabaşı tayin edilmiştir. 16. yüzyıldan itibaren su sorunundan dolayı Halep, Hama, Humus, Şam yolunu izleyen hacı kervanları, Şam'dan sonra Müzeyrib, Mafrak, Ayn-ı Zarka, Ma'an yolu ile Akabe'ye gelerek buradan aşağıya ilerlemişlerdir. Bu yol boyunca yer alan konaklama alanlarının yanında su kuyuları ile birke denilen su depoları da yer almıştır. Çoğu vakıf şeklinde yapılmış su kuyuları ve birkelerin sürekli bir şekilde temizlenmesi ve hizmete hazır olmasına dikkat edilmiştir[37].

Eskişehir'e gelen hac kafileleri ile ilgili çalışma konusu olan kaynaklar 17-19. yüzyıllar arasını kapsamakla birlikte 12. yüzyılda Anadolu'ya gelen el-Herevi'nin hac rehberinde Eskişehir'in yer alması şehrin Selçuklu döneminden itibaren hac yolunda bir menzil olarak Osmanlı Dönemi'nde de kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir.

Anadolu Selçuklu dönemi seyyahlarından 1173 yılında Anadolu'ya gelen Arap seyyah Ali İbn Ebu Bekr el-Herevi (El-Herevi-El Haravi)'nin, A Lonely Wayfarer's Guide To Pilgrimage adlı hac yolculuğu yapanlara rehber olarak hazırladığı eserinde Eskişehir hakkında

"*Sultan Veki* (*Sultan eyükı*): *Şaşırtıcı/mü*kemmel bir yerdir. Burası için Rumcada es-*Sirma (Terma) denilir. Yine Avgerm (Farsça sıcak su) diye de adlandırılır. Bu yer ülkenin sınırlarında ve kâfirlerin hudutlarında yer alır. Burada harabe hâ-*

33 A. L. Armağan (2000). A.g.k., s. 76.
34 İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 214.
35 Armağan, A. L. (2000). A.g.k., s. 81.
36 İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 200-201.

37 Armağan, A. L. (2000) A.g.k., s. 80-81.

linde kemerler (*revak*) *vardır ve bunların altında da saftığı, sıcaklığı, tatlılığı ve faydasıyla ülkede eşi benzeri olmayan bir su bulunur. Ülkedeki hastalar buraya giderler. "Kitabü'l- Acâib"de bunun (suyun) özelliğinden ve buranın yılanlarından bahsedeceğiz."*[38] diyerek bilgiler vermiştir.

El-Herevi Bizans ile sınır olan Eskişehir'in Selçuklu Dönemi'ndeki adını Sultan Veki olarak vermekte ve o dönemde günümüz çarşı bölgesinde yer alan hamamların bulunduğu yerlerin harap olduğunu, bu yıkıntıların altından şifalı sıcak suların akmaya devam ettiğini anlatmaktadır.

El-Herevi'nin kitabında Eskişehir öncesinde İznik'i anlattıktan sonra yeni rotasını "Bu şehirden (İznik'ten) kuzey Bizans topraklarına giden yol" başlığıyla durak noktaları olarak Amorium[39], Sultanönü (Eskişehir), Konya ve Kayseri'ye yer vermiştir.[40]

El-Herevi'nin şifalı sıcak sularından bahsettiği Eskişehir'den aynı yüzyılda Bizans kaynakları da Porsuk Çayı ile Sarısu'dan ve bol olan balıklardan bahsedildiği görülmektedir.

Bizans Dönemi kaynaklarından Kinnamus[41]'un izlenimlerinde *"Kış mevsimi (gün dönümü) geldiğinde imparator, Hellespontos (Çanakkale) Boğazı'ndan Asya'ya geçti ve her iki nehir etrafından Dorylaion'a vardı, bunlardan biri yerlilerin söyleyişiyle Bathys (Sarısu), diğeri Thybris (Tembris, Porsuk) idi; (şehrin) çevresindeki tüm kırsalı istila ettikten sonra birçok adamı ve bir miktar vahşi hayvanı sürüp çıkardı. Bir nehir, görülmeye değer, suyu lezzetli, kentin ortasından akardı. İçinde, oradaki insanlar tarafından bolca avlanan bolca balık yüzerdi."*[42] hem Eskişehir'e bağlı İnönü ilçesinden kaynak alan Sarısu'dan hem de Porsuk Çayı'nın o dönemdeki kaliteli suyu ve balıklarından bahsedilerek yiyecek ve suyun bolluğundan bahsedilmiştir.

38 S., Manaz (2019). Bizans Dönemi Dorylaion'u İle Anadolu Selçuklu Şehri Sultan Eyüğü/ Sultan Öyüğü'nün (Eskişehir) Fiziki Yapıları, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 7, s. 101-102.
39 Amorium (Hisarköy). I. Yalçınkaya (2009). Arkeoloji ve Sanat Tarihi Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, s. 277.
40 El Haravi (2004). A lonely wayfarer's guide to pilgrimage: 'Alī ibn Abī Bakr al- Harawī's Kitāb al-ishārāt ilā ma'rifat al-ziyārāt. (Çev: Josef W Meri), New Jersy, s. 152.
41 Ioannes Kinnamos'un eserinde Komnenos Hanedanı'nda İmparator olan II. Ioannes (1118-1143) ve oğlu I. Manuel (1143-1180) dönemini içerir. Bkz. Kinnamos. (2001). Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, (Çev. Işın Demirkent), Ankara: TTK.

17. Yüzyıl Hac Yolu Üzerinde Eskişehir

1715 tarihinde üzerinde 34 menzilhanenin bulunduğu hac yolu Anadolu sağ kol (Hac Yolu) güzergâhı: Üsküdar, Gebze-Dil İskelesi veya İzmit üzerinden, İznik, Yenişehir, Bozüyük, Eskişehir, Seyyid Battal Gazi, Hüsrev Paşa Hanı, Akşehir, Ilgın, Konya, Karapınar, Ereğli, Adana, Antakya. Buradan bir kol Halep'e bir kol Şam'a uzanmıştır. Burada diğer hac kafileleri ile birleşerek Mekke'ye doğru devam edilmiştir.[43]

17. yüzyıl âlimlerinden Abdurrahman Hibrî Efendi (1604 Edirne-1659) Menâsik Mesâlik adlı eserinde 1632 yılında yaptığı hac yolculuğu, Edirne'den Şam'a kadar hacca gidiş ve dönüşte yollar ile uğranılan yerler hakkında bilgi vermiştir.[44] Bu hac yolu güzergâhında Bozüyük'ten sonra Eskişehir'e geçildiği, buradan da Seyitgazi yolu ile hac yolculuğunun devam edildiği görülmektedir. Hibrî Efendi bu eserinde Eskişehir'in 17. yüzyıldaki görünümü hakkında bilgi ver-

42 S., Manaz (2019). A.g.k., s. 72.
43 İ. Sak (2004). XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Konya Menzilleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, s. 19.
44 S. İlgürel (1975). Abdurrahman Hibrî'nin Menâsik-i Mesâlik'i. İstanbul Üniversitesi, Tarih Enstitüsü Dergisi. (6). s. 111-112.

Şehirde bir gün kalan hac yolcularının genellikle çarşıdaki ılıcaların yanında bulunan eski hanlarda kaldığı öğrenilmektedir. İsim vermeden bahsettiği camii günümüzdeki adıyla Odunpazarı semtinde bulunan Kurşunlu Külliyesi Cami olmalıdır. Çünkü cami hanından bahsetmektedir. Çarşıdaki hanlardan ayrıca bahsettiği için bu han Kurşunlu Camii'nin hanı olmalıdır.

miştir: *"Ertesi Eskişehir nâm kasaba -ki Bozüyük ile mâbeyni on saatlik yerdir- nüzûl olundu. Bunda üç dört ılıca vardır. Çarşı ile ılıcası nefs-i kasabadan bir mikdâr yer munfasıl*[45] *mâ-i câri (Akarsu)*[46] *kenarındadır. Nefs-i kasabada bir câmi'-i şerîf ve pîşgânında*[47] *tabakhânesi ve hanı vardır. Ilıca yanında dahi bir iki hurda han vardır. Ekser yolcu anlara konarlar ki bunda bir gün oturak olmak mu'tâd-ı kadîm olmağın ziyâde siklet çekilüp garâyib-i ittifaktandır ki Üsküdar'dan Şâm-ı Şerîfe varınca her hangı menzilde oturak olmak mu'tâd ise cümlesinde hanlar az vâki' olmuştur. Konak muzâyakası çekilir. Bunun tarîki ekser sahrâlardır. Ertesi Seyyid Battal Gâzi kasabası ki Eskişehir'le mâbeyni tahminen dokuz saatlik yoldur- nuzûl olundu."*[48] Abdurrahman Hibrî Efendi çarşı ile yerleşim alanının birbirinden biraz uzak olduğunu, bugünkü Odunpazarı yerleşimi ile yine

Kurşunlu Külliyesi

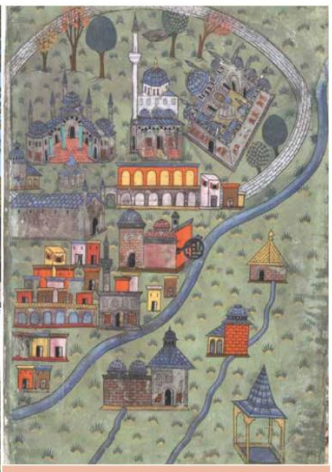

Matrakçı Nasuh'un Eskişehir Minyatürü (Matrakçı Nasuh, 2014)[49]

Matrakçı Nasuh'un minyatüründe A. Hibri Efendi'nin söylediği üç-dört ılıca açıklamasına karşılık gelebilecek sağ alt köşede üç binadan dışarıya akan suları ile hamamlar-ılıcalar ile sağ köşede havuz yer almıştır. Sol üst köşede ise Kurşunlu Külliyesi ve akarsuyun kenarında Kurşunlu Camii'nden daha küçük tasvir edilen Alâeddin Camii görülmektedir.

45 Munfasıl: Birbirinden ayrılmış, bitişik olmayan. F. Devellioğlu (1993). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara, s. 815.
46 Mâ-i Câri: Akarsu. F. Devellioğlu (1993). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara, s. 155.
47 Pişgân: Pişe-gâh, iş yeri, fabrika. Pişe-gân: Meslek, san'atlar. F. Devellioğlu (1993). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara, s. 1039.
48 S. İlgürel (1975). A.g.k., s. 116.

bugün de çarşı bölgesinde işlevini devam ettiren üç dört ılıca-hamamların bulunduğu yer arasında mesafe olduğunu belirtmektedir.

Şehirde bir gün kalan hac yolcularının genellikle çarşıdaki ılıcaların yanında bulunan eski hanlarda kaldığı öğrenilmektedir. İsim vermeden bahsettiği camii günümüzdeki adıyla Odunpazarı semtinde bulunan Kurşunlu Külliyesi Cami olmalıdır. Çünkü cami hanından bahsetmektedir. Çarşıdaki hanlardan ayrıca bahsettiği için bu han Kurşunlu Camii'nin hanı olmalıdır.

Kurşunlu Külliyesi, Çoban Mustafa Paşa tarafından inşa ettirilen, Üsküdar-Payas hattında yer alan menzil külliyelerindendir. Kitabesinde Kanuni Sultan Süleyman'ın ve banisi Vezir Çoban Mustafa Paşa'nın adı yer alır. Çoban Mustafa Paşa'nın vakfiyesi 1526 tarihlidir. Külliyenin mimarı kesin belli değilse de Mimar Sinan'dan önce baş mimar olan Acem Ali'nin döneminde inşa edildiği için külliyenin mimarının da Acem Ali olabileceği düşünülmektedir.[50] Kurşunlu Külliyesi'nin camisi olan Kurşunlu Camii kitabesine göre 1525 tarihlidir.[51]

49 Matrakçı Nasuh, Eskişehir ile ilgili izlenimlerini 1548 tarihinde yazmıştır. Matrakçı Nasuh (2014). Beyan-ı Manazil-i Sefer-i Irakeyn. (Haz: H. Gazi Yurdaydın), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 62-63.
50 İnce, Kasım (2002). Kurşunlu Külliyesi, İslam Ansiklopedisi, C. 26, Ankara, s. 448. Mehmed Ziya eserinde kapı üzerindeki kitabeden 921/1515 senesinde yaptıldığı belirtilmiştir. Mehmed Ziya (2009). Bursa'dan Konya'ya Seyahat (1866-1930), (Çev: Mehmet Fatih Birgül ve Levent Ali Çanaklı), Ankara, 195-197, 199.
51 *Günümüz Türkçesi ile Kurşunlu Cami'nin Kitabesi:* "Bu kutlu yapı; yüce Tanrı'nın yolunda, asrın ve günün hakanı, anın ve zamanın Süleyman'ı -Tanrı yardımlarıyla onun ilini sonsuza kadar ve kutunu da hiç kesilmeksizin sürekli eylesin-; veziri, ilinin yöneticisi ve kendisinin destekçisi, zamanın Asaf'ı ve dönemin büyüğü Mevlânâ Mustafa Paşa- Tanrı, kıvancını süre götürsün- idaresi zamanında tamamlandı. Tarih geldi: minnî hayrin cedid (H.=931). Benden yeni bir hayrat (olsun). (M.=1525)." E. Altınsapan ve M. M. Tulum (2016). Eskişehir Kurşunlu Cami Kitabesinin Tarihlendirilmesi Üzerine Son Tespit, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 23, s. 6.

Osmanlı döneminde devlet memuru olan Hacı Âli Efendi'nin 1646 tarihinde yaptığı hac yolculuğunda görmüş olduğu şehirlerin özelliklerini anlattığı Tuhfetü'l-Hucâc adlı eserde Hacı Âli Efendi 17. yüzyıl Eskişehir'ini oldukça beğenmiştir: "Ba'de İznik'den kalkub üçüncü konakda Eskişehir'e varılur. Bu şehir cennetden bir kıt'adır. Âbu havası latîf ve enhârı sâfî ve câri meyveleri ve her dürlü nîgmeti mevcud bir şehr-i ganimet-i âbâddır. Ve ılıcaları bî-nihayedir."

Abdurrahman Hibrî Efendi 1632 tarihlerinde Eskişehir'de ılıca sayısının üç-dört olduğunu belirtmiştir. Antik dönemden itibaren Eskişehir'deki sıcak su kaynaklarından ve ılıcalardan bahsedilmesine karşın sayı açısından ılıca-hamam sayılarının belirtilmesi bu yapıların tarihçeleri açısından oldukça önemlidir.

Matrakçı Nasuh'un minyatüründe A. Hibri Efendi'nin söylediği üç-dört ılıca açıklamasına karşılık gelebilecek sağ alt köşede üç binadan dışarıya akan suları ile hamamlar-ılıcalar ile sağ köşede havuz yer almıştır. Sol üst köşede ise Kurşunlu Külliyesi ve akarsuyun kenarında Kurşunlu Camii'nden daha küçük tasvir edilen Alâeddin Camii görülmektedir.

Evliya Çelebi (1611-öl.1685?) ise havuza vurgu yapmıştır. Kubbeler ile örtülü kârgir hamamlarının bağ bahçe içinde olduğunu belirterek içinde *"kim aşren-fe-aşr havz-ı azîmi âb-ı germâb ile memlü bir ılıcadır"*, 10x10 büyüklüğünde sıcak su bulunan havuzdan bahsetmiştir.[52] Bu havuz, Matrakçı Nasuh'un Eskişehir minyatüründe de yer almıştır.

1878 tarihli Hüdavendigâr Vilayet Salnameʼsine göre; Eskişehir'de 5 hamam, 1898-1899 tarihli Hüdâvendigâr Vilayet Salnamesine göre de 6 hamam yer almıştır.[53]

Osmanlı döneminde devlet memuru olan Hacı Âli Efendi'nin 1646 tarihinde yaptığı hac yolculuğunda görmüş olduğu şehirlerin özelliklerini anlattığı Tuhfetü'l-Huccâc adlı eserde Hacı Âli Efendi 17. yüzyıl Eskişehir'ini oldukça beğenmiştir: *"Ba'de* İznik*'den kalkub* üçüncü *konakda Eskişehir'e varılur. Bu şehir cennetden bir kıt'adır.* Âbu *havası latîf ve enhârı sâfî ve câri meyveleri ve her dürlü nîgmeti mevcud bir* şehr*-i ganimet-i* âbâddır. *Ve ılıcaları bî-nihayedir."*[54]

İznik'ten sonra üçüncü menzil olarak belirtilen Eskişehir'in güzel havasından ve yiyeceklerinin bolluğundan sonra âdeta suyu bitmeyecek, sonsuza kadar var olacak ılıcalar-hamamların varlığından ve cennetten bir köşe olduğundan bahsetmektedir. Şehirde çarşı bölgesinde bulunan sıcak suların 17. yüzyılda ziyaretçilerin dikkatini çekecek kadar işlevlerini sürdürdüğü görülmektedir.

Hacı Âli Efendi Eskişehir'den sonra güzel bir kasaba olarak tanımladığı Seyitgazi'ye doğru yolculuğuna devam etmiştir.[55]

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin IX. cildinde, 12 Muharrem 1082 (21 Mayıs 1671) tarihinde İstanbul'dan başlayan hac yolculuğu ele alınmıştır. Bu bölümde yol boyunca uğrak noktalarının özellikleri ile Medine ve Mekke hakkında bilgi vermiştir.[56]

Evliya Çelebi; İznik Kalesi menzilinden sonra, Yenişehir kasabası, Domboz köyü, Kestel Kalesi, Bursa, Aksu kasabası, İnegöl, Zal Derbendi köyü menzili, İnegöl nahiyesi, Çukurca Hanı köyü menzili, Selim Baba köyü, Çukurca kazası köylerinden, Hazret-i Selim Dede Sultan ziyareti, Hargûş şehri, yani Tavşanlı Kalesi, köyü menzili, Şeyh Ömer köyü, Kütahya hakkında detaylı bilgi verdikten sonra Karahisar-ı Sahip ziyaret yerleri, Karahisar-ı Sahip'ten İzmir vilâyetine gittiğimiz menzilleri başlığıyla Şuhut kasabası ile devam ederek Afyonkarahisar'ın ilçelerini, sonrasında Uşak'ı ele almasına[57] karşın hac yolculuğunda Eskişehir'den geçmemiştir.

Evliya Çelebi'nin hac yolculuğuna (1671) yakın bir tarihte, birkaç arkadaşı ve birkaç köleyle hac yolculuğuna çıktığı tahmin edilen saray şairi Nâbî (1642-1712), Tuhfetü'l-Harameyn'de 1678-1679 yılları arasında yaklaşık bir yıl süren hac yolculuğunu ele almıştır. Yolculuğu sırasında şehirlerdeki tarihî, dinî ve sosyal nitelikli yer ve binaları da tasvir etmiştir.[58] Nâbî de diğer hac seyahatnamesi yazanlar gibi yol boyunca gittiği yerler ve ziyaret edilen noktalar hakkında bilgi vermiştir.

İstanbul Kartal'dan yola çıkan Nâbî; Kartal, İzmit, Hersek ve İznik yoluyla Eskişehir'e ulaşır.

İstanbul Kartal'dan yola çıkan Nâbî; Kartal, İzmit, Hersek ve İznik yoluyla Eskişehir'e ulaşır. Nâbî ve arkadaşları şehre geldiklerinde buradaki kaplıcaya girmişlerdir. Buradan sonra Seyitgazi'ye ulaştıklarında da Seyyid Gâzî Türbesi'ni ziyaret etmişlerdir.

- Tapu ve Kadastro Kaydı Cilt No:1-Sayfa No: 5-Pafta: 60 Ada: 43- Parsel:1-5 – Mik: 2 dek. 15.50 Vakıflar Genel Müdürlüğünün Arşivi 20.01.01/4 Numaralı Dosya. (S. Manaz, İnceleme Tarihi: 2004).

52 Evliya Çelebi, seyahatnamesinin III. Kitabında Eskişehir'den bahsetmiş fakat hac yolculuğunda buraya uğramadan Kütahya üzerinden yolculuğuna devam etmiştir. Evliya Çelebi. (1999). Evliya Çelebi (2012). Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Çev: Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı), III. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 11., A. Güngörür ve K. Conker (1952). Eskişehir Kılavuzu, Eskişehir, 43., A. Erdoğan (2015). Sultanönünden Eskişehir'e Sakarya Türküsü, Ankara, s. 569.

53 A. Akyüz (2009). Salnamelerde Eskişehir, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 85.

54 S., Baştürk (2013). Bir Hac Yolcusunun Gözünden İstanbul'dan Hicaz'a Osmanlı Şehirleri, International Journal of Human Sciences. (10)1, s. 152.

55 S. Baştürk (2013). A.g.k., s. 153.

56 A. Özcan (1996). A.g.k., s. 415.

57 Evliya Çelebi'nin hazırlanan 9. Kitabında hac yolculuğundan bahsetmiş ancak geçilen veya konaklan bölgeler arasında Eskişehir veya Seyitgazi yer almamıştır. bk. Evliyâ Çelebi (2011) Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları, s. 8-39.

58 M. Coşkun (2001) Şair Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'inin İçeriğinin Analitik Bir Yaklaşımla İncelenmesi, bilig-17/Bahar, s. 81-82, 86.

Nâbî ve arkadaşları şehre geldiklerinde buradaki kaplıcaya girmişlerdir. Buradan sonra Seyitgazi'ye ulaştıklarında da Seyyid Gâzî Türbesi'ni ziyaret etmişlerdir. Nâbî buradan Akşehir, Ilgın ve Lâdik'den sonra Konya, Ereğli, Adana, Payas, Bakras, Antakya, Halep ve buradan Fırat'ı kayıkla geçerek kendi doğduğu şehir olan Urfa'ya (Ruha'ya) gitmiştir. Urfa'dan sonra tekrar Halep'e dönmek üzere yola çıkan Nâbî ve arkadaşları Fırat'ı kayıkla geçtikten sonra buradan Antep'e gidip orada üç gün kalmışlardır. Daha sonra Halep, Hımıs ve Kuteyfe Boğazı'nı geçtikten sonra Şam'a ulaşmışlardır. Yolculuk aşamalarında kesin tarih vermeyen Nâbî, Şam'a ulaştığı tarihi de yazmamıştır.[59]

Evliya Çelebi, hac yolculuğunda Eskişehir'e uğramamış olsa da aralarında 7-8 yıllık fark bulunan Nâbî hac yolculuğunda Eskişehir ve Seyitgazi yolunu kullandığı görülmektedir.

17. yüzyıla ait Rüznâmçeci[60] İbrahim Efendi Kethüdâsı (Kahya?)[61] Hacı Ali Bey'in Üsküdar'dan, Şam üzerinden Medine ve Mekke'ye ulaşıncaya kadar yol üzerindeki menzil, şehir ve ziyaretgâhların özellikleri ile hac için yapılması gerekenleri konu aldığı Tuhfetü'l-Huccâc adlı eserinde Kartal, Gebze, Hersek, Kefere Derbendi, Çini İznik, Lefke, Vezirhanı ve Söğüt menzillerinden sonra Eskişehir ve Seyitgazi de hac menzili olarak yer almıştır. Eskişehir hakkında mesafeyi 9 saat olarak belirtmiş,[62] Eskişehir'i yağmuru bol, halkının çoğunun geçimini lüle taşından sağladığını belirten İbrahim Efendi[63] Eskişehir'den sonra Seyitgazi'ye geçerek yolculuğuna devam etmiştir.[64]

Bahrî mahlası ile hac seyahatini kaleme alan şair, yolculuğu için tarih vermemiştir. Hakkında net bir bilgi bulunmayan Şair Bahrî'nin yolculuğu sırasında hac kafilesinin uğradığı menziller dikkate alınarak 17. yüzyıldan sonra yaşadığı düşünülmektedir. Şair hac yolculuğu sırasında uğradığı yerler hakkında tanıtıcı bilgiler vermiştir. Üsküdar'dan Şam'a uzanan güzergâhlar: Üsküdar, Kartal, 2. menzil Gökbuze, Hersek, Derbed Köyü, İznik, Lefke, Vezirhanı, Söğüt, 9. menzil Eskişehir, 10. menzil Seyitgazi olmuştur. Hacı adayları Söğüt'ten iki gün sonra Eskişehir'e ulaşır. Kafile onuncu menzil olan Seyitgazi'de bulunan bir pınarın önünde çadır kurmuşlardır.[65]

"Tokuzuncuda irdük Eskişehir'e
İki günde alındı anda behre (b. 16)
Onuncı Seydgazi'ye varıldı
Pınar önünde çadırlar kurıldı"[66]

Şair Bahrî'nin dizelerinden konaklamak için bir bina aramak yerine kendi çadırlarında konakladıklarını ve yolculuk sırasında kalacak yerin sorun olmadığı görülmektedir.

18. Yüzyıl Hac Yolu Üzerinde Eskişehir

İstanbul-Üsküdar'dan başlayıp Anadolu yol ağının sağ kol hattından Şam'a, burada Anadolu, Rumeli ve diğer yerlerden gelen hacı

59 M. Coşkun (2001). A.g.k., s. 86-87.
60 Rüz-nâme: 1. Yevmiye defteri. 2. Takvim. 3. Günlük olayların yazıldığı kâğıt, gazete. F. Develioğlu (1995) Osmanlıca-Türkçe Lügat, Ankara, s. 1080.
61 "Kethüdâ" Osmanlı devlet teşkilatında 15. yüzyıldan itibaren bazı devlet görevlilerinin işlerini yürüten yardımcı anlamında da kullanılmıştır. Ş. Eroğlu Memiş (2020). XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rüznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Risâlesi Örneği, Akademik Bakış, Cilt 13, Sayı 26, s. 274.
62 Ş. Eroğlu Memiş (2020). A.g.k., s. 287.

63 F. Büyükkarcı Yılmaz (2018). A.g.k., s. 121.
64 Ş. Eroğlu Memiş (2020). A.g.k., s. 287.
65 "Tokuzuncuda irdük Eskişehir'e
İki günde alındı anda behre (b. 16)
Onuncı Seydgazi'ye varıldı
Pınar önünde çadırlar kurıldı" F. Koyuncu (2020). Bahri'nin Hac Menzilnâmesi, Asya Studies- Akademik Sosyal Araştırmalar, Year: 4 - Number:12, s. 24, 27-28.
66 F. Koyuncu (2020). A.g.k., s. 24, 27-28.

"Eskişehir, Osmanoğullarının anası atası olan Şeyh Edebali orada medfûndur. Büyük akarsuyu ve ılıcaları vardır. Çoban Mustafa Paşa'nın orada camii vardır. Mahalle somunu diye bilinen oldukça pişkin ekmeği vardır. Ahalisi çoğunlukla lüle yaparlar. Orada bir gün ikamet edilir."

adaylarıyla birleşerek Medine ve Mekke'ye gidenler hacı olduktan sonra aynı yolu izleyerek tekrar İstanbul'a geri dönmüşlerdir. Bu yolculukta uğradıkları menziller: Üsküdar, Kartal, Gebze, Hersek, İznik, Lefke (Osmaneli), Vezirhanı, Söğüt, Eskişehir, Seyyid Battal Gazi, Hüsrev Paşa, Bolvadin, İshaklı, Akşehir, Ilgın, Ladik, Konya, İsmil, Karapınar, Ereğli, Ulukışla, Çiftehan, Ramazan-oğlu Yaylası, Çakıt, Adana, Misis, Kurtkulağı, Payas, Belen, Antakya, Zenbakiye, Şu'ûr, Madik, Hama, Humus, İkikapılı, Şam, Kubbetü'l-Hacc, Müzeyrib, Mafrak, Ayn-ı Zarka, Ma'an, Akabebaşı (Akabetü'r-re's), Kal'a-i Tebük (Asi Hurma), Birke-i Mu'azzama, Darü'l-Hamra (Berdu'l-Acfız, Pirinç Ovası), Mediyin-i Salih, Ülâ, Hediye Eşmesi, Fahleteyn (Selam Kayası), Vâdiyü'l-Kurâ, Medine-i Münevvere, Bedr-i Huneyn, Mekke-i Mükerreme, Minâ, Müzdelife ve Cebel-i Arafat noktalarında hacılar genelde bir ile beş gün arasında değişen sürelerle konaklamışlardır. Sadece Şam'da Ramazan ayını burada geçirdikleri için 40 gün konaklamışlardır.[67]

1773 yılında yapılan hac yolculğu sırasında Eskişehir mütessellimine (vali) yolculukla ilgili "Sultanönü Sancağı mütessellimine hüküm ki" başlığıyla görev emri verilmiştir. Bu görev emri; surre alayı ve hacı adayları Eskişehir'e geldiğinde burada görevli mütessellimin surre alayını Akşehir'e götürüp Akşehir sancak beyine sorunsuz bir şekilde teslim etmesi ve teslim ettiğine dair bir senet almasını gerektirmektedir.[68]

Şeyh Edebali'nin Odunpazarı Mezarlığındaki Makam Türbesi (Erişim: 13.02.2015)

Verilen bu emir ve istenilen belge ile 1773 yılında hac kafilesi ve surre alayının hac yolculuklarında Eskişehir güzergâhını kullanmaya devam ettiğini göstermektedir.

El-Hâc İbrahim Efendi'nin hac rehberi şeklinde hazırladığı 1777 tarihli rehberde Üsküdar'dan başlattığı yolculuğu Kartal, Gebze, Hersek, İznik, Lefke, Vezirhan, Söğüt'ten sonra Eskişehir'e ulaşmıştır. Buradan Seyitgazi ve Hüsrev Paşa'ya doğru hac yolculuğuna devam etmiştir:[69] *"Eskişehir, Osmanoğullarının anası atası olan Şeyh Edebali orada medfûndur. Büyük akarsuyu ve ılıcaları vardır. Çoban Mustafa*

67 A. L. Armağan (2000). A.g.k., s. 82-98.
68 M. Atalar (1991). Osmanlı Devletinde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, s. 134.
69 M. Çakır (2008). Hac Menzilleri ve El-Hâc İbrahim Efendi'nin Menzilnâmesi, Surre-i Hümâyûn, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, s. 81-82.

1773 yılında Eskişehir Valisi'ne gönderilen görev yazısıyla surre alayını olaysız bir şekilde Akşehir'e götürüp Akşehir sancak beyinden sorunsuz teslim ettiğine dair bir senet alması görevinin verilmesi surre alaylarının da Eskişehir hattı üzerinden yolculuk yaptıklarını göstermektedir. Ayrıca 1837 yılına ait Surre-i Hümâyûn Alayının defterinde hac yolculuğunun gidiş ve dönüşünde Eskişehir'den geçildiğini hatta dönüşte iki gün kalmdığının kaydedilmesi 18. ve 19. yüzyıllarda surre alaylarının bu hattı kullanmaya devam ettiğini göstermektedir.

Paşa'nın orada camii vardır. Mahalle somunu[70] *diye bilinen oldukça pişkin ekmeği vardır. Ahalisi çoğunlukla lüle yaparlar. Orada bir gün ikamet edilir."*[71]

El-Hâc İbrahim Efendi hac rehberinde Söğüt'ten 9 saatlik bir yolculuk ile Eskişehir'e ulaştığını ve burada bir gün kalındığını belirtmiştir. Şehirde akan Porsuk Çayı'ndan, doğal sıcak suya sahip hamamlardan-ılıcalarından, Şeyh Edebali'nin türbesinden ve Çoban Mustafa Paşa Camii'nden (Odunpazarı-Kurşunlu Külliyesi Camii) bahsederek 18. yüzyılda şehrin fiziki durumunu ortaya çıkartan bilgiler vermiştir. Ayrıca halkın geçim kaynağı olan lüle taşının yaygın olarak işlendiği ve diğer seyyahların da bahsettiği iyi pişmiş ekmeğinin yolcuların dikkatini çektiği görülmektedir.

1780 tarihli Aşir Efendi'nin menzilnamesinde İstanbul-Şam-Mekke arası hac yolculğu zaman tablosuna göre Eskişehir'e yakın bölge olarak İznik, Lefke, Vezirhanı, Söğüt'te 1 gün kalındıktan sonra Eskişehir'e Pazartesi günü ulaşılmıştır. Eskişehir'den sonra Seyitgazi'ye geçilmiştir. Seyitgazi'ye ulaşılan gün, Çarşamba olarak kaydedilmiştir. Seyitgazi'den sonra Perşembe günü ise Hüsrev Paşa'ya, Bayat, Bolvadin, İshaklı ve Akşehir üzerinden yolculuk devam etmiştir.[72]

İstanbul-Şam-Hicaz Hac Yolu Güzergâhı'nı Gösteren 9 Mayıs 1780 tarihli risalenin Eskişehir bölümünün transkripsiyonu: *"Sa'at: 9 Eskişehir, sâye-i 'inayet-vâyelerinde âsûde olduğumuz Âl-i Osman efendilerimiz cedd-i sadırları Şeyh Edebali anda medfûndur, Azîm ma-i cârî*[73] *ve ılıcaları vardır. Çoban Mustafa Paşa'nın mükellef camî'i vardır. Hinta somunu derler gâyet pişkin etmeği olur. Ahalisi ekseriya lüle yaparlar. İkâmet mahallidir. 1 yevm.* [74]

17 ve 18. yüzyılda ziyaretgâh olarak Odunpazarı mezarlığındaki Şeyh Edebali'nin makam türbesi dışında Şehabeddin Sühreverdi'nin mezarının da yer aldığı görülmektedir.[75]

Şeyh Şehabeddin Sühreverdi Zaviyesi'nin özgün yeri kesin olarak bilinmemekte, H. Doğru[76], Fatih Sultan Mehmet Dönemi vakıf defterlerinde "Vakıf-ı kadim" olarak belirtilmesine dayanarak zaviyeyi Selçuklu devrine tarihlendirmektedir. Günümüze gelemeyen zaviye ilgili olarak halk arasında Salı Tekkesi olarak bilinen yapının yerinde olduğu düşünülmektedir.[77]

17 ve 18. yüzyılda İnönü'ye gelindiğinde yevmiye ve bahşişlerin verildiği görülmektedir: *"Nehr-i Porsuk kurbundan cereyan ider bu mabeynde Akviran nâm bir koy vardır şehrden üç sa'atdir bu kasabadan şark Seyyidgazi şimal Göynük garb Söğüd dahi garb-ı cenub İnönü'dür bunda bir gün ikâmet olunur katırcı ve akkama (Deveci, katırcı, mahmil ile hacca giden surre alayı hizmetçisi, çadır mehteri) yevmiye ve bahşişat virilür."*[78]

9 Mayıs 1780 tarihli risalede Şeyh Edebali'nin türbesinden, Büyük akarsu olarak tanımlanan Porsuk Çayı'ndan, ayrıca ılıcalardan ve Çoban Mustafa Paşa'nın yaptırmış olduğu Odunpazarı'ndaki Kurşunlu Camii'nden bahsettikten sonra Hınta somunu adı verilen iyi pişmiş etmeği olduğu ve halkın genellikle lüle yaptıklarını belirtilmiştir. Ancak lüleyi neden yaptıklarını belirtilmemiştir. Eskişehir'de 18 ve 19. yüzyılda oldukça popüler olan ve yurt dışına da ihraç edilen lüle taşından[79] lüle yapılmış olmalıdır.

1780 tarihli Aşir Efendi'nin menzilnamesine göre, 24 Temmuz 1780 Pazartesi günü Üsküdar'dan yola çıkan kafile Eskişehir, Ereğli, Adana, Antakya, Hama, Tabut kurusu, Bedr-i Huneyn, Güzelceburke'de 1 gün; Konya, Ayn-ı Zerka ve Ma'an'da 2 gün; Bi'r-Ali'de 3 gün, Muzeyrib'de 5 gün ve Şam'da da 40 gün konaklayarak toplam 62 gün hac menzillerde konaklama yapmışlardır.[80]

18. yüzyılda İstanbul'dan Mekke'ye giden hac yolu üzerinde76 menzil yer almıştır. 24 Temmuz 1780 Pazartesi günü Üsküdar'dan yola çıkan hac kafilesi 795 saat yol alarak 3 Aralık 1780 Pazar günü Mekke'ye ulaşmıştır. Yolculuk sırasında hacı kafilesi Mekke'ye kadar 13 menzilde 60 gün konaklamıştır. Eskişehir, Ereğli, Adana, Antakya, Hama, Kubbetü'l-Hacc, Ma'an ve Ülâ'da bir gün; Konya ve Ayn-ı Zarka'da iki gün, Medine'de üç gün, Müzeyrib'de beş gün ve Şam'da 40 gün konaklamışlardır.[81]

Menziller arası 20 saat süren konaklama alanları olmakla birlikte iki menzil arası ortalama 7-10 saat sürmüştür. İznik-7, Lefke-7, Vezirhanı-5, Söğüt-7, Eskişehir-9, Seyitgazi-9, Hüsrevpaşa-7, Bolvadin-13, İshaklı-7, Akşehir-5 saat uzaklıktaki mesafeler olarak yer almıştır.[82]

19. Yüzyıl Hac Yolu Üzerinde Eskişehir

Başbakanlık Arşivi'nde bulunan ve Surre Emini tarafından hac yolculğu sırasında Mekke'ye gidiş ve dönüş yolculğunun masraflarının belirtildiği Surre-i Hümâyûn Alayı 1837 tarihli deftere göre hac kervanının takip ettiği yol: Kartal'dan Mekke'ye kadar Kartal- Gebze, İznik, Sabanca, Akhisar, Osmaneli, Vezirhan, Söğüt, Eskişehir, Seyyidgâzi, Hüsrev Paşa Hanı, Bayat, Bolavadin, İshaklu, Akşehir, Ilgın, Lâdik, Konya, Ereğli, Ulukışla, Adana, Antakya Hama, Hums, İki Kapulu Han, Kudeyfe, Şâm-ı Şerîf, Mu'azzama, Vâlide Kuyusu, Hediyye Eşmesi, Medine-i Münevvere, Cudeyre, Bedr-i Huneyn, Râbiğ ve Mekk-i Mükerreme hattı üzerinde Mekke'ye kadar 54 menzilden oluşmuştur.[83]

70 16. ve 19. yüzyıla ait menzilnamelerde de farklı bir ekmeği (ilçe ekmeği) ve tatlı kavunu olan güzel bir şehir olarak tanımlamıştır. F. Büyükkarcı Yılmaz (2018). A.g.k., s. 92.
71 M. Çakır (2008). A.g.k., s. 82.

72 İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 215.
73 Azîm: büyük- Ma-i cârî: Akarsu. F. Develioğlu (1995) Osmanlıca-Türkçe Lügat, Ankara, s. 73, 1066.
74 Armağan, A. L. (2000). A.g.k., s. 101.
75 İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 224-225.
76 Doğru, H. (1991). Sultanönü Sancağı Vakıf Defterlerinden Kayıtlı Olan Zaviyeler ve Günümüzdeki Durumları. Prof. Dr. Neşet Çağatay'a Armağan içinde, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 38-50.

77 Manaz, 2019, A.g.k. s. 127.
78 İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 225.
79 E. Gümüş (2013). 1830-1914 Arası Eskişehir Lületaşı Madeni ile İlgili Bazı Tespitler, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14 (Özel Sayı), s. 171-172.
80 İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 214, 216-217.

81 A. L. Armağan (2000). A.g.k., s. 99.
82 İ. Sak ve C. Çetin (2005). A.g.k., s. 218-221.
83 M. Atalar (1993). Hacc Yolu Güzergâhı ve Masrafı, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi sayı:4'den ayrıbasım, 44-45.

Hac yolculuğunun dönüşünde aynı güzergâh izlenmiştir. Ancak ilave olarak Hân-ı Kusayra, Hân-ı Karamut, İskenderun, Ramazan Oğlu Yaylası ve Tahta Köprü gibi beş menzil daha yer almıştır. Bu ilave noktalar dışında dönüş yolunda bazı konaklama yerlerinde-hac menzillerinde konaklama sayısı artmıştır. Bunlar içerisinde genelde bir gün kalınan Eskişehir'de iki gün kalınmıştır. Böylece hacca gidiş ve dönüşte menzillerde kalınan gün sayısı 90 güne çıkmıştır.[84]

Surre-i Hümâyûn Alayının 1837 yılına ait defterine göre gidiş yolculuğunda Eskişehir'de yapılan harcamalar *"Der-merbale-i ESKİŞE-HİR: Masarifatı* müteferrika 15 kuruş *olub küsûr masarifimiz, müteselim*[85] *Hacı Mehmed Beg, kendi matbahından idâre itmişdur.: 15 krş. Müsellim ağaya boğca: 1 aded: 650 krş. Naib efendiye boğca: 1 aded: 175 krş. YEKÛN: 840 krş."*[86] olarak verilmiştir.

Surre-i Hümâyûn Alayının 1837 yılına ait defterine göre hacdan dönüş yolculuğunda Eskişehir'de yapılan harcamalar: *"Der-merbale-i ESKİŞEHİR: (Eyyâm: 2)* (İki gün kalınmıştır) Masarifat-ı müteferrika bâ-yed-i mûmâ-ileyh bâdefter 123 krş. *YEKÛN: 123 krş."*[87] olarak verilmiştir.

19. yüzyılda 18. yüzyılda olduğu gibi Söğüt üzerinden Eskişehir ve Seyitgazi'ye geçilmiştir. Tek gün kalınan gidişte 840 krş. harcanmasına karşın dönüşte iki gün kalınmış 123 krş. harcanmıştır. Müsellim Ağa'ya ve Naib Efendi'ye hazırlanan bohçaların gidiş ve dönüşteki masrafların aradaki fiyat farkını arttırdığı görülmektedir.

Surre kafilesinin harcamalarını gösteren bu defter aynı zamanda 19. *yüzyılda hacı adayları ve* surre alayının Eskişehir'i bir hac menzili olarak kullanmaya devam ettiklerini göstermektedir.

84 Atalar, M. (1993). A.g.k., s. 45-46.
85 Müteselim: Vali. F. Devellioğlu (1995). Osmanlıca-Türkçe Lûgat, Ankara, s. 39.
86 M. Atalar (1993). A.g.k., s. 55.
87 M. Atalar (1993). A.g.k., s. 84.

1896 tarihli Eskişehir haritasında da görüldüğü gibi 19. yüzyılda da Porsuk Çayı şehrin içinden geçmekte ve çevresinde birçok kanal ve su kuyusu yer almaktadır. Haritada kaynaklarda belirtilen han ve ılıcaların bulunduğu çarşı ile yerleşim yeri olan Şeyh Edebali'nin ve Şeyh Şehabeddin Sühreverdi'nin ziyaretgâhları ile Kurşunlu Cami'nin, Kurşunlu Hanı-Kervansarayı'nın ve Kurşunlu Külliyesi'nin de içinde bulunduğu Odunpazarı yerleşimi görülmektedir.

Eskişehir'in içinden geçen Porsuk Çayı ve bunun çevresine açılan su kanalları ile su kuyuları ve sıcaksular-hamamlar, bu bölgede bulunan hanlar şehre gelen hacı adayları ve yük hayvanlarının ihtiyacına sunulmuş ve hac yolculuğu yapan seyyahların not defterlerinde yerini almıştır.

Sonuç

Anadolu'nun sağ kol hattını takip ederek Medine ve Mekke'ye giden hacı adayları kara yoluyla yapılan hac yolculuklarında Osmanlı döneminde İstanbul'dan başlayan İznik, Eskişehir, Seyitgazi, Konya, Adana, Antakya üzerinden Şam'a kadar 36 ile 39 arası hac menzilinde konaklanmıştır. Şam ile Mekke arasında ise 37 ile 40 civarında menzil yer almıştır. Ortalama 8-9 ay süren bu yolculuk sonrası dönüş yolunda bazen menzil sayısı artmış, bazen kaldıkları gün sayısı artmış (Eskişehir bir gün kalınan bir menzildir, bazen dönüşte iki gün kalınmıştır.) olsa da genelde aynı yoldan geri dönmüşlerdir.

Anadolu'ya bağlayan ana arterlerden, Eskişehir-Akşehir, Ilgın-Konya bir diğeri ise Konya-Ereğli arası kavisli ve dolambaçlı olan bölgeleri kısaltan yerler olduğu için özel ve resmî hac kafileleri bu hattı tercih etmişlerdir.

Evliya Çelebi'nin kaleme aldığı Seyahatnamesinin IX. cildine göre Evliya Çelebi 21 Mayıs 1671 tarihinde İstanbul'dan başlayan hac yolculuğunda İznik'ten sonra Yenişehir, Bursa, İnegöl, Kütahya, Afyonkarahisar ve Uşak üzerinden

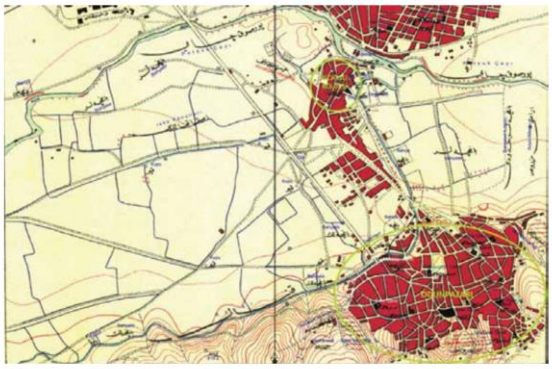

1896 Tarihli Eskişehir Haritası[88]
Porsuk Çayı, Kanallar, Su Kuyuları, Hamamların Bulunduğu Çarşı Bölgesi ve Odunpazarı

yolculuğuna devam etmiştir. Evliya Çelebi Eskişehir üzerinden hac yolculuğu yapmamış olsa da aynı dönemlerde hacca giden Abdurrahman Hibrî Efendi (1604 Edirne -1659) ve saray şairi Nâbî (1642-1712)'nin birkaç arkadaşı ve birkaç köleyle 1678-1679 yılları arasında çıktığı hac yolculuğunda Eskişehir ve Seyitgazi üzerinden Şam'a ve Mekke'ye Eskişehir üzerinden devam etmişlerdir.

1773 yılında Eskişehir Valisi'ne gönderilen görev yazısıyla surre alayını olaysız bir şekilde Akşehir'e götürüp Akşehir sancak beyinden sorunsuz teslim ettiğine dair bir senet alması görevinin verilmesi surre alaylarının da Eskişehir hattı üzerinden yolculuk yaptıklarını göstermektedir. Ayrıca 1837 yılına ait Surre-i Hümâyûn Alayının defterinde hac yolculuğunun gidiş ve dönüşünde Eskişehir'den geçildiğini hatta dönüşte iki gün kalındığının kaydedilmesi 18 ve 19. yüzyıllarda surre alaylarının bu hattı kullanmaya devam ettiğini göstermektedir.

Hacı adayları Eskişehir'e gelirken Söğüt veya Bozüyük üzerinden gelmişlerdir. 18. yüzyıl başında Bozüyük, Eskişehir, Seyitgazi, üzerinden izlenen hac yolunun 18 ve 19. yüzyılda Söğüt üzerinden Eskişehir, Seyitgazi hattından devam ettiği görülmektedir.

17. yüzyıl âlimlerinden Abdurrahman Hibrî Efendi (1604 Edirne-1659) Menâsik-i Mesâlik'i adlı eserinde 1632 yılında yaptığı hac yolcu-

88 Eskişehir'in 1896 tarihli haritasının temininde yardımcı olan Tepebaşı Belediyesinde görevli Sayın Mimar Erkan Uçkan'a teşekkür ederim 2019.

luğunda Bozüyük'ten sonra Eskişehir'e gelmiş ve hacıların genellikle ılıcaların-hamamların bulunduğu çarşı tarafındaki birkaç eski handa kaldıklarını belirtmiştir. Ancak Şair Bahrî'nin Seyitgazi'ye ulaştıklarında bir pınarın önünde çadır kurduklarını yazması ve Hacı Ali Bey'in çadır mehteri ve diğerlerine bahşişlerin verildiğini belirtmesi hacı adaylarının hac yolculuklarında her zaman bir han ya da kervansarayda kalmak veya yöre halkı evlerinde konuk olmak gibi bir yer aramadıklarını göstermektedir. Hacı adayları kendi barınaklarını yani çadırlarını yanlarında taşıyarak konaklama sorununu çözmüşlerdir.

Müslüman hacı adaylarının hac yolculuklarında Eskişehir güzergâhını kullandıklarına dair en erken verimiz Selçuklu döneminde 1173 yılında Anadolu'ya gelen Arap seyyah Ali ibn Ebu Bekr el-Herevi'nin, A Lonely Wayfarer's Guide To Pilgrimage adlı hac yolculuğu yapanlara rehber olarak hazırladığı eserinde Eskişehir'e de yer vermiş olmasıdır. Hac rehberinde Eskişehir'den sonra Konya ve Kayseri üzerinden yolculuğuna devam ettiği görülmektedir.

El-Herevi (12. yüzyıl), Bizans sınır şehri olan Eskişehir'in çarşı bölgesinde hamamların bulunduğu alanda yıkılmış binaların altından şifalı sıcakların aktığını belirtmiştir. Daha sonra şehre gelen hacı adayları, seyyahlar, memurlar ve şairler de bu sıcak sulardan ılıca olarak bahsetmişlerdir.

17. yüzyıl âlimlerinden Abdurrahman Hibrî Efendi (1604 Edirne -1659)'nin üç dört ılıca vardır diye sayı vermesi buradaki hamamların tarihçeleri açısından oldukça önemli veri sunmuştur. Ayrıca yine bu sıcaksular bölgesinde *"bir iki hurda han vardır"* diyerek çarşı bölgesinde mevcut mimari yapı hakkında bilgi vermiştir.

Kaynaklarda Porsuk Çayı'nın adı bazen verilmiş bazen de şehrin içinden akan su şeklinde, çarşıda bulunan hamamlar ise ılıca olarak tanımlanmış ve üç dört olarak sayısı verilmiştir.

Hacı adayları konakladıkları bölgelerde türbe ve tekke gibi ziyaretgâhlara uğrayarak yollarına devam ettikleri için Eskişehir'e geldiklerinde Şeyh Edebali'nin makam türbesini ziyaret etmişlerdir. Şeyh Edebali'nin makam türbesine yapılan ziyarete ilave olarak Şehabeddin Sühreverdi'nin mezarını da ziyaret etmişlerdir.

Şehirdeki camiler hakkında Odunpazarı Alâeddin Parkı'nın içinde bulunan Selçuklu dönemine ait Alâeddin Camii'nden ve Odunpazarı'nda Kurşunlu Külliyesi içinde bulunan, Çoban Mustafa Paşa'nın yaptırdığı Kurşunlu Camii'den ve bu caminin yanındaki handan bahsedilmiştir.

Mimari bilgilerin yanında Eskişehir'in hınta somunu olarak adlandırılan iyi pişmiş bir ekmek çeşidinin olduğu, halkının genellikle lüle taşı ile uğraştığı ve çevrenin bağ-bahçelik âdeta cennetten bir köşe olduğu belirtilerek şehrin güzelliği vurgulanmıştır.

Kaynakça

Akyüz, A. (2009). *Salnamelerde Eskişehir*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Altınsapan, E. ve Tulum, M. M. (2016). Eskişehir Kurşunlu Cami Kitabesinin Tarihlendirilmesi Üzerine Son Tespit, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 23, 1-6.

Altınsapan, E. (2020). Eskişehir Ahi Edebalı Türbesindeki Adak Geleneği Üzerine Bir Gözlem, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 8, Sayı: 109, Ekim 2020, 1-18.

Armağan, A. L. (2000). XVIII. Yüzyılda Hac Yolu Güzergahı Ve Menziller (=Menazilü'l-Hacc) Osmanlı Araştırmaları, İstanbul, S:XX, 73-118.

Atalar, M. (1991). Osmanlı Devletinde Surre-i Hümâyûn ve Surre Alayları, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Atalar, M. (1993). Hac Yolu Güzergâhı ve Masrafı, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi sayı:4'den ayrıbasım, 43-90.

Baştürk, S. (2013). Bir Hac Yolcusunun Gözünden İstanbul'dan Hicaz'a Osmanlı Şehirleri, International Journal of Human Sciences. (10)1, 148-161.

Buzpınar, Ş. T. (1996). "Surre Maddesi" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C:37, 567-569.

Büyükkarcı Yılmaz, F. (2018). Osmanlı Hac Menzilnamelerinde Sosyal ve Maddi Kültüre Ait Unsurlar, Turkish Studies, C. 13/12, 85-94.

Coşkun, M. (2001) Şair Nâbî'nin Tuhfetü'l-Harameyn'inin İçeriğinin Analitik Bir Yaklaşımla İncelenmesi, bilig-17/Bahar, 81-94.

Çakır, M. (2008). Hac Menzilleri ve El-Hâc İbrahim Efendi'nin Menzilnâmesi, Surre-i Hümâyûn, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul, 79-88.

Çetin, C. (2009). Anadolu'da Faaliyet Gösteren Menzilhaneler (1690-1750), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.

Çolak, M. (2003). Osmanlı İmparatorluğunun Hac Yollarının Güvenliği İçin Aldığı Önlemler (XX. yüzyıl başları), SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi S:3, 87-94.

Devellioğlu, F. (1995). Osmanlıca-Türkçe Lûgat, Ankara.

Doğru, H. (1991). Sultanönü Sancağı Vakıf Defterlerinden Kayıtlı Olan Zaviyeler ve Günümüzdeki Durumları, Prof. Dr. Neşet Çağatay'a Armağan içinde, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 38-50.

Donuk, S. (2019). Bursa Enarlı Zaviyesi Şeyhi Seyyid Mehmed Efendi ve Manzum Hac Menâzilnâmesi, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 28 /1, 123-169.

Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2000) İbn Battûta seyahatnamesi I, (Çev: A. Sait Aykut). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Erdoğan, A. (2015). Sultanönü'nden Eskişehir'e Sakarya Türküsü, Ankara.

Eroğlu Memiş, Ş. (2020). XVII. Yüzyılda Osmanlı Hac Menzilleri: Rüznâmçeci İbrahim Efendi Kethüdâsı Hacı Ali Bey'in Tuhfetü'l-Huccâc Risâlesi Örneği, Akademik Bakış, Cilt 13, Sayı 26, 267-298.

Evliyâ Çelebi (2011). Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: C.9 Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine, (Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman), Yapı Kredi Yayınları.

Evliya Çelebi (2012). Evliya Çelebi Seyahatnamesi, (Çev: Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı), III. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Faroqhi, S. (1995). Hacılar ve Sultanlar (1517-1638), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Güneş Yağcı, Z. (2015). Hac ve Askeri Yol Üzerinde Bir Menzil: Adana Menzili, Çukurova Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı 1, 58-74.

Güngörür, A. ve Conker, K. (1952). Eskişehir Kılavuzu, Eskişehir.

Gümüş, (2013). 1830-1914 Arası Eskişehir Lületaşı E. Madeni ile İlgili Bazı Tespitler, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14 (Özel Sayı), 169-193.

İbn Battûta Tanci (2000) İbn Battûta seyahatnamesi. (Çev: A. Sait Aykut). I. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

İlgürel, S. (1975). Abdurrahman Hibri'nin Menâsik-i Mesâlik'i, İstanbul Üniversitesi, Tarih Enstitüsü Dergisi. (6). 111-128.

İnce, K. (2002). Kurşunlu Külliyesi, İslam Ansiklopedisi, C:26, Ankara. 448-450.

Kahraman, S. A. (2017). Surre-i Hümâyûn, Haremeyn Hac- Mukaddes Yolculuk, (Edi: U. Ömeroğlu). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul, 41-132.

Kinnamos (2001). Ioannes Kinnamos'un Historia'sı, (Çev. Işın Demirkent), Ankara: TTK.

Koyuncu, F. (2020). Bahri'nin Hac Menzilnâmesi, Asya Studies-Akademik Sosyal Araştırmalar, Yıl: 4 – S:12, 21-31.

Manaz, S. (Kurşunlu Külliyesi Kayıtları İnceleme Tarihi: 2004). Tapu ve Kadastro Kaydı Cilt No:1 – Sayfa No:5– Pafta:60 Ada:43 – Parsel:1-5 – Mik: 2dek. 15.50 Vakıflar Genel Müdürlüğünün Arşivi 20.01.01/4 Numaralı Dosya. Eskişehir.

Manaz, S. (2019). Bizans Dönemi Dorylaion'u ile Anadolu Selçuklu Şehri Sultan Eyüğü/ Sultan Öyüğü'nün (Eskişehir) Fiziki Yapıları, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Matrakçı Nasuh (2014). Beyan-ı Manazil-i Sefer-i Irakeyn. (Haz: H. Gazi Yurdaydın), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Mehmed Ziya (2009). Bursa'dan Konya'ya Seyahat (1866-1930), (Çev: Mehmet Fatih Birgül ve Levent Ali Çanaklı), Ankara.

Ömeroğlu. U. (Edi). (2017). "Surre Alayı ve Hac Yolculuğu-Hac Kervanı" Hac-Mukaddes Yolculuk İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul, 40.

Özcan, A. (1996). Hac Maddesi-Osmanlı Dönemi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Ankara, C:14, 400-408.

Öztürk, K. (2008). Üsküdar Harem Semtinin Tarihi Gelişimi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Sak, İ. (2004). XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Konya Menzilleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Sak, İ. ve Çetin, C. (2005). XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Hac Menzilleri, Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 19 Konya, 199-261.

T. C. Gnkur. Bşk. Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları Seri No.: 2 (1966). Osmanlı İmparatorluğunda Kollar Ulak ve İaşe Menzilleri, Gnkur. Basımevi Ankara.

Yalçınkaya, I. (2009). Arkeoloji ve Sanat Tarihi Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara.

http://www.esgazete.com/ Erişim: 13.02.2015

http://Eskisehirkulturenvanteri.gov.tr/Erişim: 20.09.2018.